

*tijdschrift voor
liefhebbers en kenners
van oude kunst en
kunstnijverheid*

ANTIIEK

DECEMBER 1980
15DE JAARGANG NO. 5

INHOUDSOPGAVE

- 253 *Drs. J. de Kleyn*
Pattipannen en schuitjes bij de thee
- 262 *Drs. H. L. M. Defoer*
'Ex morte levamen', een ongelijk paar
door Jan Steen
- 267 *Drs. G. de Werd*
Adriaen van Wesel. Naar aanleiding van
een tentoonstelling in het Rijksmuseum
- 278 *Mevrouw H. C. Haarman-Engelberts*
'Leerdam'-glas naar ontwerp van Copier
- 287 *Mr. F. J. Domela Nieuwenhuis*
Twee zeldzame Chinese vaasjes
- 293 Vragenrubriek
- 294 Boekbesprekingen

Redactie:

B. Dubbe, Deventer
Drs. J. de Kleyn, Doorwerth
Dr. Mr. O. ter Kuile, Amsterdam
Prof. Dr. F. van Molle, Leuven
J. Verbeek, Amsterdam

Correspondentie en bijdragen zenden aan:

Redactie secretariaat ANTIIEK
Postbus 14, 7240 BA Lochem
telefoon 05730-3651

Verschijsning: elke maand, met uitzondering van de
maanden juli en september

Abonnementsprijs:

voor Nederland f 63,— per jaar
Buitenland f 86,—
Losse nummers f 6,65

Abonnementen en advertentie-administratie:

Uitgeversmaatschappij De Tijdstroom bv
7241 AC Lochem - Bagijnestraat 11
Telefoon 05730-3651 Telex: UDOL.nl. 49642
Giro 850785

Voor België: Abonnementen en losse nummers:
Boekhandel-Uitgeverij VAN HEMELDONCK
Gasthuisstraat 42
2300 Turnhout

Abonnementsprijs: 1.030,— fr. per jaargang
Los nummer: 115,— fr. + porto
Kredietbank 413-4045291-60

Alleenvertegenwoordiging voor advertenties in Bel-

gië: A.A.A. n.v. - J.P. CORNE
J. Lemairelaan 31 - B. 1
B. 1080 Brussel. Telefoon 02-466.68.43

Sole advertisement representative in Great Britain:

J. ARTHUR COOK, 9 Lloyd Square, London WC
1X 9BA, Tel. 01-837 6315

Représentation exclusive de la publicité pour la France:

EMER PUBLICITE, 50 rue - quai de l'Hotel de
Ville, 75004 Paris, Tel. 277.83.44.

Losse nummers in Nederland verspreiding door Van
Ditmar B.V., Amsterdam, via Betapress Gilze.

Wanneer een abonnement niet minstens één maand
vóór het einde van een abonnementsstermijn wordt
opgezegd, wordt het automatisch verlengd.

Meningen en feiten, zoals die door auteurs worden
weergegeven, vallen buiten verantwoordelijkheid
van redactie en uitgever.

Druk en lay-out: Lochem-Druk

Verzamelregister op de jaargangen 1 t/m 10 van Antiek

Er zijn nog exemplaren van deze handige
publikatie beschikbaar.

De prijs is f 8,50 (exclusief verzendkosten).

Schriftelijke bestellingen te richten aan Uitge-
versmaatschappij De Tijdstroom, Postbus 14,
7240 BA Lochem.

'EX MORTE LEVAMEN', een ongelijk paar door Jan Steen

H. L. M. DEFOER

1. Jan Steen. *Ongelijke liefde*.
35 x 44 cm.
Moskou Poesjkin-Museum.

IN ZIJN MONOGRAFIE over Jan Steen (1626-1679) wijst Lyckle de Vries op de overeenstemming tussen de moraliserende genrefaforen van deze schilder en het in zijn tijd zo populaire werk van de dichter Jacob Cats (1577-1660). Voor beiden golden matigheid, gezond verstand en degelijkheid als positieve idealen, aan huwelijk, gezin en opvoeding kenden zij grote waarde toe¹. Hun werk moet veel aftrek gevonden hebben, gezien het aanzienlijke aantal schilderijen van Steen, dat bewaard is gebleven en de grote oplage en vele herdrukken van het werk van Cats². Degenen, die hun werk kochten zullen er waarschijnlijk hun eigen opvattingen in bevestigd hebben gezien. Zij zullen vooral te vinden zijn geweest onder de gegoede Hollandse burgerij, de 'upper middle class', die met name in de eerste helft van de zeventiende eeuw, toen het grootste deel van het werk van Cats ontstond, de toon aangaf in het culturele en sociale leven van de republiek. In het derde kwart van de eeuw, de tijd dat Jan Steen hoofdzakelijk werkzaam was, veranderde de situatie enigszins. Er ontstond een regentenstand, die zich cultureel onder meer onderscheidde van de gegoede burgerij, doordat zij zich meer aangetrokken voelde tot de hoofse op Frankrijk geïnspireerde levensstijl. Deze kan men enigszins terug vinden in de schilderijen van Gerard Terborch (1617-1681) en Caspar Netscher (1639-1684)³. De clientèle van Steen moet minder aristocratische aspiraties hebben gehad en nog hebben aangesloten bij de opvattingen en levenswijze uit de eerste helft van de eeuw. Bij deze groep was de traditie van het bijbels humanisme, waarvan hun landgenoot Erasmus de grote voorman was geweest, nog zeer levendig. Geen wonder wanneer men bedenkt, dat op de universiteiten, die allereerst bedoeld waren om predikanten op te leiden, dit humanisme nog een grote invloed had. Voor de bijbelse humanisten en bijgevolg voor vele min of meer ontwikkelde Nederlanders uit de zeventiende eeuw bevatten de bijbel en de klassieke algemeen geldende zedelijke lessen en vele voorbeelden voor een ethisch verantwoord le-

ven⁴. In navolging van de klassieke wilden ook de Hollandse kunstenaars met hun gedichten en schilderijen hun publiek stichten en opvoeden. De moraliserende inslag leidde er echter niet toe, dat zij slechts stichtende taferelen lieten zien. Integendeel, opdat de lezer of kijker zich niet zou gaan vervelen en zich zou afwenden, moest hij via het vermakelijke tot het opbouwende gelokt worden, de kunst moest zowel tot 'leeringhe' als tot 'vermaeck' strekken. Voor deze wijze van publieks-verleiding kon de kunstenaar zich wederom beroepen op de klassieke, met name op Horatius, wiens 'Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci' (hij, die het nuttige met het aangename verenigt, verwerft alle bijval), algemene bekendheid genoot. Jacob Cats geeft in zijn 'Voor-reden over de Proteus of te Minne-Beelden verandert in Sinne-Beelden', een veel gelezen en vaak herdrukte emblematbundel⁵, openlijk toe, dat hij de mensen verlokten en bedriegt, doordat wat op het eerste gezicht slechts minnebeelden lijken te zijn, bij nadere uitleg in zinnebeelden blijken te veranderen.

Dit lokken en bedriegen doet hij 'niet anders dan gelijk men de kinders, tot haer eyghen voordeel, somtijts bedriegt, wanneer men deselve het bitter, doch gesont, worm-kruyt met suiker ofte andere soetheydt bedekt, ongemerckt in 't lijf krijght'. Ook Steen wilde de mensen vermaken en de deugd via ondeugd aan de orde stellen. Net als schilders als Pieter Aertsen en Pieter Brueghel een eeuw vóór hem, wilde hij zijn publiek een spiegel voorhouden en op onderhoudende wijze overspel, drankzucht en hebzucht aan de kaak stellen⁶. Een thema, dat vanaf het eind van de vijftiende tot in de zeventiende eeuw populair bleef, was dat van de ongelijke liefde⁷. Jan Steen heeft het meermalen in beeld gebracht⁸. Een van deze stukken bevindt zich in het Poesjkin-Museum te Moskou⁹. Het valt op door een op het eerste gezicht wonderlijk detail. Men ziet in het midden een groep van drie figuren. Rechts een oude man, gezeten in een armstoel met een beurs bungelend aan zijn linker hand. In zijn rechter houdt hij een

Cypre de **N**ephtis impares (sax nuncupant iuxta matrimonium feno dicu-
tur Connu-
pit & florida virgines L. fimojor C. de Leges Nared.) frater alia
luc. cap. 5. mala inconvincenda inconvicere totum captanda mores; inagruis exortus
non raro docuit, hinc magistra Sophocli & Alcippa huiusmodi dicitur
exposita leguntur
Necna ut in summo, super utque cadavera kubo,
Talis apud Sophoclem nullo puilla jdat.

2. Ex Morte Levamen. Jacob
Cats. Proteus ofte Minne-Beelden
verandert in Sinne-Beelden. Rot-
terdam 1627, nr. XLVII.

kopje, waarin waarschijnlijk een liefdesdrank zit, die het meisje tegenover hem zojuist zal hebben ingeschonken; zij heeft de schenkan nog tussen haar benen. Met naar linker hand houdt zij de oude man een bot voor de neus. Twee andere botten liggen op een schaalteje, dat een koppelaarster tussen hen in vasthoudt terwijl een vierde bot op de grond ligt. De betekenis van deze botten ontgaat de oude man waarschijnlijk, want anders zou hij wel de contacten met het meisje verbreken. Zij vormen namelijk de sleutel tot de betekenis van het schilderij. Jan Steen moet verondersteld hebben, dat de kijker wel wist wat er met de botten bedoeld werd. Terecht, want hij mocht rustig aannemen, dat de meeste Hollandse burgers van zijn tijd het werk van Jacob Cats goed kenden. In diens 'Proteus ofte Minne-Beelden verandert in Sinne-Beelden' ziet men op een gravure een man op een fluit blazen, die hij zojuist gesneden heeft uit de achterpoot van een dode ezel. De gravure draagt als motto 'Ex morte levamen' (na - ten gevolge van - de dood het soelaas). Het bijbehorende gedicht draagt als bovenschrijf: 'Een out man in 't jonck meyskens schoot, ey waer hy doot!' ¹⁰. Het gedicht zelf geeft nadere uitleg. De dichter vraagt aan een jong meisje,

*Een out man in't jonck meyskens schoot,
Ey waer hy doot!*

Een groen en vveligh dier stont lestmael om te paten
Met yemant tije genoech, maer in sijn leste jaren;
Het dacht mijn vvonder vreimt, dies vraegd ic hoe het qua,
Dat sy een dorren bloe tot haer gefelschap nam:
Sy sprac van stonden aen: veel heeft'er vvaer genomen
Dat van eens efels been de beste fleuyten comen
So sulch hy maer en sterft. 'tFy (dacht ick) loofen schijn!
Ghy trout, en vvenlicht terstont om ongetrou te zijn.

Ex morte levamen.

Nuper, ubi pelago maris Flissinga resistit,
Decrepito fuerat nupta puella seni:
Cur rvetula sociaris liero, lepdisissima? dixi;
Haec, ut erat prompta garrulitate loquax,
Haec michi responsum dedit: ossibus, inquit, asella
Cum jacet exangui corpore pressus humo,
Tibia jucundo componitur opima cantu.
Desierat; nec me querere plura juvat.

Joye & supporti, apres la mort.

Vn iour ic demandois a une allegre dame,
Pourquoi un gros vieillart avoit gagné son ame,
Ne scais tu, me dit-on, que quant un afne est mort
De ses os decharnez fort bonne fluste fort?

Sparri,

waarom zij een oude doch rijke man als echtgenoot neemt. Zij antwoordt dan, dat het bekend is, dat men van de poten van een ezel, zodra hij dood is, de beste fluiten kan maken. De zeventiende eeuwse lezer zal wel meteen de dubbelzinnige betekenis van het woord fluit begrepen hebben. Deze gold namelijk algemeen als fallisch symbool ¹¹. De 'fluit' van de bruidegom kreeg dus voor de bruid pas betekenis na diens dood. Als we nu het schilderij bekijken, dan is het duidelijk, dat Steen hier dit gedicht van Cats heeft gevisualiseerd. Afgezien van de nadrukkelijke wijze, waarop het meisje de oude man een bot voorhoudt, zit het stuk vol met details, die deze betekenis versterken of verder uitwerken. Links op de achtergrond is een dienstmaagd bezig met een beddepan het huwelijksbed op te warmen. Kennelijk zijn er kunstgrepen nodig om de man zijn echtelijke plicht te laten vervullen. Hierop wijst ook het kommetje met de liefdesdrank en de vers gebakken eierkoek op de voorgrond; de schalen van de eieren, die er voor gebruikt zijn, liggen er omheen. Eieren golden net als oesters en artisjokken als aphrodisiaca, die de geslachtsdrift moesten stimuleren ¹². Ook de kwakzalverachtige dokter, die net binnenkomt zal waarschijnlijk ge-

roepen zijn om te pogen de impotentie van de oude rijkwaard te verhelpen. Dat hier van impotentie sprake is, blijkt uit de gedoofde kaars boven de deur. In de schilderkunst wordt de geslachtsdrift van de man vaak voorgesteld door een brandende kaars en die van de vrouw door vurige kooltjes.¹³ Dit laatste is ook hier het geval, links naast het meisje staat een comfoor met kooltjes op de grond, in tegenstelling tot de uitgedoofde kaars boven de deur zijn zij wel vurig. De man steunt bovendien nog met zijn voet op een stoof. Een embleem van Roemer Visser toont een stoof met als motto 'Mignon des Dames' (het liefje der dames), in het commentaar wordt de voetenwarmer vergeleken met een man, die zich uitput in allerlei galanterieën.¹⁴ Een stoof kan echter pas een 'mignon des dames' zijn als er vuur in zit. De stoof op het schilderij is leeg en ontbeert net als de oude baas het vermogen om te functioneren. Twee andere details verduidelijken de onderscheide beweegredenen van het paar om met elkaar te trouwen.

Links ziet men een kat, die een kandelaar aflukt. Ook dit motief is aan Cats ontleend. Diens Spiegel van den Ouden en Nieuwen Tijd bevat een prent die een arme jongeling laat zien, die met een dikke, onaantrekkelijke maar rijke boerendochter zit te vrijen. Op de tafel zit een kat aan een kandelaar te likken. Het motto boven de gravure luidt: Om de minnen van het smeer, leckt de kat de kandelaar.¹⁵ Net als de jongen op de gravure trouwt het meisje om er financieel beter van te worden. De motieven van de oude man zijn rechts verbeeld.

Aan de wand hangt een schilderij, dat Suzanna en de ouderlingen voorstelt.

Dit verhaal uit het oude testament¹⁶ vertelt hoe twee ouderlingen de kuis Suzanna bij het baden trachten te verleiden. Wanneer zij hen afwijst en weigert op hun voorstellen in te gaan, beschuldigen de twee heren haar van overspel.

Dank zij het ingrijpen van de profeet Daniël worden de oude snoeperds echter ontmaskerd en in plaats van Suzanna ter dood veroordeeld. De voorstelling aan de wand geeft dus eigenlijk de slotconclusie van het schilderij.

De oude man is net als de twee ouderlingen een oude snoeperd. Hij zal voor zijn ondeugd gestraft worden, weliswaar niet met de dood, maar door een huwelijk met een jong meisje, dat hem op korte termijn dood wenst. Het meisje is echter zelf waarschijnlijk ook niet van onbesproken gedrag. Naast haar bed hangt een luit, in de 17de eeuw en vroeger vaak geïnterpreteerd als vrouwelijk geslachtsorgaan of als attribuut van een prostituee.¹⁷ Tenslotte ziet men rechts op de achtergrond nog een man en een vrouw. De man, een zelfportret van Jan Steen, houdt zijn linker pink tussen zijn rechterduim en middelvinger, kennelijk een obscene gebaar.¹⁸

Het blijkt dus dat het tafereel van Jan Steen in zijn hele encensering de ongelijke liefde van de hoofdpersonages en de bedoeling ervan wil verduidelijken.

Deze zinnebeeldige voorstelling behoefde voor Steen's tijdgenoten zeker niet de toelichting zonder welke wij thans aan de ware betekenis ervan zouden voorbijgaan.

¹ Lyckle de Vries, *Jan Steen 'de klachtschilder'*, Proefschrift Groningen 1977, p. 87, 101 en n. 66.

² In zijn inleiding op 'Alle de werken van de Heer Jacob Cats', Amsterdam 1658, schrijft de uitgever J. J. Schipper, dat er van een aantal boeken van Cats reeds omstreeks 50.000 exemplaren gedrukt moeten zijn. Voor de vele edities van de werken

van Cats zie: W. C. M. de Jonge van Ellemeet, *Museum Catsianum 1837-1887*, Den Haag 1887, p. 1-33. Zie ook E. de Jongh, *Inleiding van de catalogus tentoonstelling: Tot lering en vermaak*, Amsterdam 1976, p. 22.

³ Lyckle de Vries, o.c. p. 87.

⁴ Verhelderend in dit opzicht is de voorrede van Joost van den Vondel voor zijn jeugd drama Het Pascha,

1612. Hij schrijft daar, dat de klaisieken steeds getracht hebben 'een eyder te brengen tot een goed zedigh ende natuerlijck borgherlijck leven'.

⁵ Van de Minne- en Sinne-Beelden bestaan twee onderling verschillende versies.

De eerste versie is te Amsterdam in 1618 onder de titel: *Silenus Alcibiadis sive Proteus: Humanar vitue idesum*

emblemata trifariam variatio oculis
subiciens. Iconibus artificiose in aëre
incisæ ac trium linguarum explicatione
elegantè illustratis. Sinne- en Minne-
Beelden. Emblemata amores mores-
que spectantia.

Enlèmes touchants les amours et les
mœurs. In 1627 verscheen te Rotter-
dam een verbeterde editie onder de
titel *Proteus ofte Minne-Beelden ver-
andert in Sinne-Beelden*. Deze laatste
editie is in 1658 en later steeds opge-
nomen in het verzameld werk van
Cats. Ook de eerste versie beleefde
diverse herdrukken, maar werd uit-
eindelijk verdrongen door de tweede.
Zie: De Jonge van Elmeert o.c. Beide
versies zijn geïllustreerd met gravures
naar ontwerp van Adriaen van de
Venne, die van de eerste versie gegru-
veerd door Fr. Schillemaans, die van
de tweede door J. Swelink.

⁶ Voor de verhalende moraliserende
trekken van de Nederlandse 17de
eeuwse kunst zie o.m. E. de Jongh,
*Sinne- en minnebeelden in de schilder-
kunst van de zeventiende eeuw*, Am-
sterdam 1967. E. de Jongh, *Erotica in
vogelperspectief*, in: *Simiolus*, 3, 1968
69, nr. 1, p. 22 e.v. E. de Jongh,
*Realisme en schijnrealisme in de Hol-
landse schilderkunst van de zeventiende
eeuw*, in: *Catalogus tentoon-
stelling, Rembrandt en zijn tijd*, Brus-
sel 1971, p. 143 e.v., De Jongh o.c.
1976, p. 14 e.v. Voor de driedelige
duidingen van de emblemata in de
Minne- en Sinnebeelden zie: P. J.
Meertens, *Lasterkundig leven in Zee-
land in de zestiende en de eerste helft
van de zeventiende eeuw*, Amsterdam
1943, p. 252 e.v. en De Jongh, o.c.
1976, p. 27. De Latijnse titel van de
eerste versie van de Minne- en Sinne-
beelden, 'Alcibiadis sive Proteus',
verwijst naar een van de passages uit
de adagia van Erasmus, 'Sileni Alcibi-
adis'. Hiermee wordt Socrates be-
doeld, bij wie achter een afstotelijk
uiterlijk als van een sileen een schat
aan deugden en wijsheid schuil ging.
Met Proteus is de oppasser van de
robben van Poseïdon bedoeld, die in

staat was steeds van gedaante te ver-
wisselen. Zie: Meertens, o.c. p. 225
en De Jongh, o.c. 1968/69, p. 26. Over
de moraliserende opvattingen in het
werk van Jan Steen zie Lyckle de
Vries, o.c. p. 100/101.

⁷ Zie: Alison Stewart, *Unequal Lo-
vers*, New York 1977 en catalogus ten-
toonstelling *Die Sprache der Bilder*,
Braunschweig 1978, nr. 22.

⁸ Voor de voorstellingen van ongelij-
ke liefde bij Jan Steen zie: Lyckle de
Vries, o.c. nrs. 17, 18, 174 en 177,
resp. C. Hofstede de Groot, *Beschrei-
bendes Verzeichnis der Werke der her-
vorragendsten holländischen Maler
des XVII. Jahrhunderts*, dl. 1. Essling-
en a.M. - Paris, 1907, nrs. 128, 127,
465 en 824.

⁹ 35 x 44 cm, r.o. gemerkt. Lyckle de
Vries, o.c. nr. 174 en p. 70. Catalogus
Poesjkin Museum 1957, n. 2077. Lyckle
de Vries dateert het stuk na 1674
en betitelt het als 'Bruiloft van oude
man met zwanger meisje'. Zoals we
zullen zien is het hoogst onwaar-
schijnlijk, dat het hier een zwanger
meisje betreft. De titel die Gudlaugsson
aan het stuk geeft, namelijk 'De
uitgedroogde grijsaard' komt dichterbij
de waarheid. S. J. Gudlaugsson,
*De komedianten bij Jan Steen en zijn
aïdenoten*, Den Haag 1945, afb. 47.

¹⁰ Proteus ofte Minne-Beelden veran-
dert in Sinne-Beelden, Rotterdam
1627, nr. XLVII. In de versie van
1618 is het nr. XLVI. Het bijbehoren-
de gedicht van Cats is in de uitgave
van 1618 geheel anders dan dat in die
van 1627.

¹¹ Zie De Jongh, o.c. 1971, p. 175 en
catalogus tentoonstelling, *Die Sprache
der Bilder*, Braunschweig 1978, nr. 3.

¹² Voor eieren als aphrodisiacum zie:
D. Bax, *Ontcijfering van Jeroen
Bosch, Den Haag 1949*, p. 145, n. 46.
Incogniti scriptoris nova poemata,
facsimilè van de uitgave van 1624 te
Leiden met inleiding van J. Becker,
Soest 1972, p. 130. A. Grosjean, *Tow-
ard an interpretation of Pieter Acrt-
sen's profane iconography*, in: *Konst-
historisk Tidsskrift* 43, 1974, p. 127.

*Catalogus tentoonstelling Tot lering
en vermaak*, Amsterdam 1976, p. 252.
Daar staat ook een gravure afgebeeld
van Jan Matham naar Adriaen van de
Venne, waarop men een boer ziet, die
op de mand met eieren wijst, die hij
bij zich draagt. Het gedichtje onder
de prent luidt: 'Wanneer ick't heb
verkerft en Trijn begint te schrijven /
Neem duske pillen in, dan kan ick
haer weer peijen'.

¹³ Op p. 53 van Jacob Cats, *Spiegel
van den ouden en nieuwen tyt*, Am-
sterdam 1657 (eerste druk 1632) ziet
men een gravure met een boer, die
een jonge man een testje met kooltjes
vuur aanreikt. De kooltjes vuur sym-
boliseren haar gevaarlijke wellust, zo-
als duidelijk wordt uit het bijbehoren-
de motto, 'O tinge o bruceia, 't sal
smetten of branden, vrient wacht uw
handen'. Op een schilderij van Ger-
ard van Honthoest in het Herzog An-
ton Ulrich-Museum te Braunschweig
(inv. nr. 178), ziet men een jonge
man, die de ontblote borst van een
meisje betast. Het meisje houdt in
haar hand een vuurtang met een kool-
tje vuur, waarmee zij de kaars van de
jongen in vlam zet. In hetzelfde mu-
seum bevinden zich ook een drietal
schilderijen van Godfried van Schalk-
ken, die de identificatie van kooltjes
vuur met de vrouwelijke wellust en
van een kaars met die van de man
bevestigen. Het eerste schilderij toont
een meisje met een testje met kooltjes
vuur in haar hand (inv. nr. 323). De
andere twee zijn pendanten, die onge-
lijke liefde verbeelden. Op de ene
poogt een oude man zijn kaars te
ontsteken aan de vurige kooltjes van
een jong meisje en op de andere
houdt een jonge man zijn brandende
kaars bij het vuurtestje van een oude-
re vrouw, die door hard te blazen haar
kooltjes poogt te doen ontvlammen.
Zie voor deze schilderijen *Verzeich-
nis der Gemälde vor 1800*, Herzog
Anton Ulrich-Museum, Braun-
schweig 1976, p. 33 en 52. Catalogus
tentoonstelling, *Die Sprache der Bil-
der*, Braunschweig 1978, nrs. 15, 32

en 33. Voor de Honthoest zie ook
catalogus tentoonstelling, 'Tot lering
en vermaak', Amsterdam 1976, nr.
28.

¹⁴ Zie catalogus tentoonstelling, *Tot
lering en vermaak*, Amsterdam 1976,
p. 96 en 97.

¹⁵ Jacob Cats, *Spiegel van de ouden
en nieuwen tyt*, Amsterdam 1657, p.
39.

¹⁶ Daniël, 13. Net als in de late mid-
deleeuwen kon men ook in de 17de
eeuw in de huizen in West-Europa
religieuze en bijbelse voorstellingen
aantreffen. Terwijl in het katholieke
deel vooral de nadruk lag op leerstel-
lige en emotionele onderwerpen en
op voorstellingen, die een hulpmiddel
konden zijn bij meditatie en gebed,
gaf men in het voornamelijk reforma-
torische Noord-Nederland, waar de
cultuur nog zo sterk onder invloed
van het bijbels humanisme stond,
vaak de voorkeur aan scènes uit het
oude testament en uit het openbare
leven van Jezus, die een stichtende
boodschap inhielden. Er waren echter
een aantal oud-testamentische voor-
stellingen, die hun aantrekkelijkheid
vooral of mede ontleenden aan hun
min of meer scabrieus karakter of aan
het feit, dat zij gelegenheid boden tot
het schilderen van vrouwelijk naakt.
Hiertoe behoorden o.m. Lot en zijn
dochters, David en Bathseba en Su-
zanna en de ouderlingen. Niet ieder-
e vond deze voorstellingen stichtend,
zoals blijkt uit Jacobs Cats vers-
regels in Houwelyck, Amsterdam
1657, p. 158. 'Een loth of Davids val
ten nausten af te maelen, doet, ick en
weet niet hoe, de losse sinnen
dwaelen'.

¹⁷ Zie D. P. Snoep, Een 17de eeuwse
lieboek met tekeningen van Gerard
ter Borch de Oude en Pieter Roeland
van Laer, in: *Simiolus*, 3, 1968/69, nr.
2, p. 96, n. 46. De Jongh, o.c. 1971, p.
178. Catalogus tentoonstelling, *Tot
lering en vermaak*, Amsterdam 1976, p.
60 en 61.

¹⁸ Zie Gudlaugsson, o.c. p. 50.